

Əliyeva Könül Tahir qızı⁴¹
MUXTAR AUEZOV YARADICILIĞI ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV ƏNƏNƏLƏRİ
KONTEKSTİNDƏ

XX əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Azərbaycan tarixində əlamətdar hadisə olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və onun fəaliyyəti xalqın həyatına mühüm hadisə kimi daxil olmuş, yeni ruhda mədəniyyətin, ədəbiyyatın formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

“XX əsrdə baş verən bütün böyük ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni hadisələr dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin, xalqlarının həyatına təsir etmişdir. Bu təsirin azlığından və çoxluğundan asılı olmayaraq bütün xalqların ədəbi-mədəni həyatında özünə yer tutmuşdur, həmçinin Azərbaycanda da. XX əsr ədəbi prosesini şərtləndirən əsas amillər Azərbaycan ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Çünki XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı dünya ədəbi prosesinin bir hissəsi kimi çıxış edir. XX əsrin əvvəllərində başlamış bədii yüksəliş, mövzu və problemlər, ədəbi məktəb və metodlar müxtəlif formalarda XX əsr boyu davam etmişdir.” [1, s.194]. Bu dövrdə cəhalət, xurafat, mövhumat, nadanlıq əleyhinə yazılmış əsərlər Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. “XX əsr Azərbaycan realistikləri, klassik nəsrimizin baniləri – Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani hekayə janrını müasir nəsrin əsas bədii forması kimi alıb işləmiş, inkişaf etdirmişlər” [2, s.171]. Bu dövrdə fəaliyyət dairəsini realist ənənələr baxımından inkişaf etdirən sənətkarlardan biri də Ə.Haqverdiyev olmuşdur. O, hekayəçilik fəaliyyətinə 1906-cı ildən başlamışdır. Ədibin hekayələri qoyduğu problemlərə və mövzu aktuallığına görə bir-birindən fərqlənir. Xüsusilə də “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povestində əsrin əvvəllərində Azərbaycanda özünü göstərən cəhalət, xurafat, mövhumat, nadanlıq, firılacaqçı din xadimləri, cəmiyyətin varlı, zəngin nümayəndələrinin yoxsul təbəqə ilə münasibəti ifşa olunmuşdur. “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev nəsrinin poetikasını tədqiq edən professor Təhsin Mütəllibov doğru qeyd edir ki, “bu əsərdə əsas məqsəd feodal-patriarxal Azərbaycanın ən ciddi və tipik ictimai qüsurlarını, eybəcərliklərini konkret bədii lövhələr və obrazlar vasitəsi ilə göstərmək, siyasi-ictimai uyğunsuzluqların səbəb və səbəbkarlarını izah etmək, tanımaq” [3]. Ədibin ilk hekayələrindən ictimai məzmununa görə fərqlənən “Odabaşının hekayəsi” “Xortdanın cəhənnəm məktubları” nda xüsusi yer tutur. Bu hekayədə öz mənfəətlərini, ad-sanlarını düşünən valideynlərin bir-birini saf məhəbbətlə sevən iki gəncin həyatının məhv olmasına səbəb olmasından bəhs olunur.

Əsərdə mənəviyyatdan məhrum olan Hacı Kamyab, Gövhərtacın anası qızlarının sevgisinə məhəl qoymadan yalnız varlanmaq sevdası ilə yaşayırdılar. Hacı Kamyabın ticarəti öz məmləkəti ilə yanaşı, İstanbulda, Bakıda, Tiflisdə, Batumda, Rusiyanın bütün şəhərlərində çiçəklənməkdə idi. Həştaddan çox kəndi, bir böyük xalı, gəbə fabriki var idi. Yalnız maddi zənginlik haqqında düşünən Hacı Kamyab bunlarla kifayətlənmir, Gövhərtacın Fərmanı sevdiyini bilib-bilə onu ətrafın ən güclü, ən zəngin xanı olan Xudayar xanın oğlu Gəray xana vermək istəyir. Hacı Kamyabla yanaşı arvadı da qızını sevdiyi oğlana deyil, xan oğluna vermək istəyir və bununla qürrələnir. Hacı Kamyab Xudayar xanın verdiyi mücrünü aparıb gülər üzlə arvadına verib deyir:

– Arvad, həm bizim üçün, həm Gövhərtac üçün belə xoşbəxtlik yuxumuza da girməz idi. Xudayar xan kimi şəxs qohumu olmaq bizim üçün böyük başı uralıdır... Arvad da sevinə-sevinə mücrünü alıb dedi:

– Bəs sən bunu demirsən ki, mən Gəray xanın qayınanası oluram” [4, s.94].

Daha sonra Hacı Mirzə Əhməd ağa Gövhərtacı özünə arvad etmək niyyətinə düşdükdə Hacı Kamyab buna etiraz etmir, çünki Hacı Mirzə Əhməd ağanın var-dövləti Xudayar xanın mal-mülkündən çox idi. Gövhərtacın anasının və atasının gözünü mal-dövlət hərisliyi ilə örtmüşdü ki, qızlarının Fərmanın dərdindən yorğan-döşəyə düşməsinə belə məhəl qoymurdular. Belə ki, Gövhərtac Hacı Mirzə Əhməd ağanın niyyətini başa düşdükdə ucadan qışqırıb yığılır, nə qədər səy etsələr də heç kəs qızı özünə gətirə bilmir. Səhərişi gün Gövhərtacın anası gəlib qızını bu halda görüb dizlərinə döyməyə başlayır:

– Ay qız, bu nə oyundur çıxardırsan, Allah sənə elə bir bəxt açıbdır ki, yatsan yuxuna gəlməz. O axmaq bambılıda sən nə görübsən?

Sənin müctəhid Hacı Mirzə Əhməd ağa kimi ərin var. Bu saat hamı xanzadələrin, şahzadələrin qızları sənə həsəd aparırlar” [4, s.113].

Göründüyü kimi Gövhərtacın mənəvi dəyərlərinə maddiyyat baxımından yanaşan bu qadın qızının taleyi üçün narahat olmur, ona qızını sevdiyi oğlana deyil, adlı-sanlı müctəhidə ərə vermək qürrələnmək, başqalarına acıq vermək üçün lazımdır.

XX əsr qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Muxtar Auezovun həyat və yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi müasir ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısına qoyulan əsas tələblərdən biridir. Sovet dövrünün ilk on illiklərində ənənələr əsasında formalaşmağa başlayan qazax nəsrinin inkişafında hələ həyat romanını yazmamış M.Auezovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. M.Auezovun 20-ci illər hekayələrinin üslubu sözün dildə və üslubda özünəməxsusluğunu aşkarlayır. Formanın romanlaşdırılması, sözün dərin dialoqizmi, çoxsəsliliyə meyil, ədəbi dildən kənar müxtəlif nitq və dilin roman qatı hesabına dilin plastikliyi – bütün bunlar M.Auezovun fərdi üslubunun özünəməxsusluğudur.

Hadisələrin bu məqamı məşhur qazax yazıçısı və alimi Muxtar Auezovun “Yasa batmış gözəl” hekayəsinin süjetini xatırladır. Hekayənin baş qəhrəmanı olan Qaragözə çox varlı bir nəslin başçısı olan Sıbanbayın nəvəsi üçün elçi

⁴¹ AMEA eliyevpervin1@gmail.com

düşürlər. Qaragöz dəliqanlı irqiyalı bir oğlana meyl etdiyindən zəif, cansız, axsaq adaxlısına ərə getmək istəməirdi. Lakin Qaragözün atası qızının başlıq pulunu artıq almışdı. Gövhərtacdan fərqli olaraq Qaragöz öz valideynlərinə narazılığını bildirir. Qaragözün anası da Gövhərtacın anası kimi qızının şikayətlərinə məhəl qoymur, onları qulaq ardına vurur. “Sonra cəmi bir il ərzində iki bədbəxt hadisə baş verdi: Qaragözün atası vəfat etdi, Əzimxan isə həyat yoldaşını itirdi. Həyat yoldaşını itirəndən sonra Qaragözün anası qızının sözlərinə daha diqqətlə qulaq asmağa başladı... Onun müdafiəyə ehtiyacı var idi. Ən yaxşı müdafiə isə qohumluq əlaqələrinin qurulması idi.” [5, s. 100-101]

Gövhərtacın taleyindən fərqli olaraq Qaragöz sevdiyi insanla qovuşsa da, çox keçmir ki, həyat yoldaşını itirir və altıillik matəmə qərql olur.

Qazax ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, ictimai fikrinin inkişafında Muxtar Auezov əvəzsiz rol oynamışdır. Yazıcının 1923-cü ildə qələmə aldığı “Evlənmə” hekayəsində qadın azadlığına geniş yer verilmiş, qazax xalqının geridə qalmış adət-ənənələri tənqid edilmişdir. Bu hekayədə baş vermiş hadisələr Xoca Baybosanın aulunda cərəyan edir. Əsil-nəcabətli nəsiləndən, tanınmış auldan olan Qasım Xoca Baybosanın qızına – Cəmiləyə nişanlanır. Müəllif nişan mərasiminə qazax xalqının adət-ənənələrinə uyğun olaraq təsvir etmişdir: “Baybosanın aulunda bu gün qeyri-adi canlanma vardı. Dünən axşamüstü adaxlı oğlanın adamları gəlmişdilər. Hər kəs adaxlı oğlana salam verib, onu təbrik etməyi özünə borc bilirdi. Səs-küy yüksəlir, qonşu aullardan adamlar axışib gəlirdilər. Onlar da adaxlı oğlana salam verməyə tələsirdilər” [6, s.16]. Milli detalları qoruyub saxlayan müəllif qocaların cavanlardan fərqli olaraq adaxlı ilə yaxınlıq etmədiyini təsvir edir: “Qocalar adaxlının alaçığa gəlməyinin düzgün hesab etmədilər. Onlar çayın kənarına çəkilərək astadan söhbət edirdilər [6, s.16].”

Hekayənin qadın qəhrəmanı olan Cəmilənin taleyi Gövhərtacın taleyindən tamamilə fərqlidir. Cəmilə öz haqlarını bilən, azad fikirli qızıdır, valideynlərin razılığı olsa da açıq şəkildə etirazını bildirir, hətta məhkəməyə şikayət etmək istəyir. Lakin Cəmilənin bu hərəkəti bacarıqsız, savadsız Qasımı narahat edir. O, Ospanı kənara çəkərək deyir:

“– Mən burada xoşagəlməz bir söhbət eşitdim. Sizə məlumdur ki, mən Baybosanın qızı ilə nişanlanmışam. Qızın valideynləri öz razılığını veriblər və məndən çoxlu sayda mal-qara alıblar. Sən bir işə bax. Mən bilmirəm, qızın valideynləri nə fikirləşir, ancaq qız belə deyir: “İndi bizdə azadlıqdı, ona ərə getmək istəmirəm. Onun artıq arvadı var, həm də məndən çox böyükdü”. Qızın xalası da gəlib çatdırdı ki, qız məhkəməyə şikayət etmək istəyir. Bu nə deməkdir?” [6, s.18]. Müəllif burada Qasımın timsalında qadınlara azadlıq, sərbəstlik verilməsinin əleyhinə olan insanları, qadınlardan razılığı olmadan ərə verilməsini və çoxarvadlılığı tənqid edir.

“Odabaşanın hekayəsi”ndə bir-birini saf məhəbbətlə sevən iki gəncin qovuşmasına mane olan Hacı Mirzə Əhməd ağa kəskin ifşa obyektidir. Çarəsiz qalan Fərman Gövhərtacın birlikdə Hacı Mirzə Əhməd ağanın pənahına gedir və ondan kömək istəyir:

“... Biz uşaqlıqdan bir yerdə böyüyüb, axırda bir-birimizə məhəbbət yetirdik. Bu günlərdə əmim Xudayar xandan nişan qəbul etdi. Qız və mən sözləşib sizin pənahınıza gəlmişik; ya bizi bir-birimizə yetirin, ya əmr edin ikimizi də sizin qapınızda qurban kəssinlər” [4, s.107]

Hacı Mirzə Əhməd ağa Fərmana dəstək olub onlara kömək edəcəyini, Hacı Kamyabla Xudayar xanı razı salacağını vəd edib onu mənzilinə göndərir. Fərman gedəndən sonra Hacı Mirzə Əhməd ağa düşünür ki, bir-birini dərin məhəbbətlə sevən iki gənci qovuşdurmaqla savab iş görəcəkdir. Lakin birdən onun ağına şeytani bir fikir gəlir:

“Belə fürsət heç vaxt ələ düşməz. Qələt eliyir Fərman, başını daşa döyür Xudayar xan! Qızın nikahını özümə oxuyacağam. Hacı Kamyabın sərvətindən keçməkmə olar?” [4, s.108].

Gövhərtacı Hacı Əhməd ağaya etibar edən Fərman böyük haqsızlıqla qarşılaşır, Hacı Mirzə Əhməd ağa ona xəyanət edir. Hacı Mirzə Əhməd ağa da Gövhərtacın anası və Hacı Kamyab kimi mənəvi dəyərləri heçə sayaraq varlanmaq ehtirası ilə yaşayan obrazdır.

Hacı Mirzə Əhməd ağanın bu hərəkəti Muxtar Auezovun “Evlənmə” hekayəsindəki Ospanın Qasıma etdiyi xəyanəti xatırladır. Ospan bir o qədər də savadı olmayan adi bir müəllim idi. Lakin o, Qasımın nəhiyə rəsiliyinə seçilməsinə kömək etdiyi üçün Qasım onu həmişə “əsl oxumuş alim” adlandırırdı. Qasım “fəxri qonağı” olan Ospana etibar edərək onu narahat edən məsələ haqqında onunla söhbət edir və Ospanın adaxlısı Cəmilənin yanına danışığa getməsinə xahiş edir:

“Dünən də, bu gün də Cəmiləni çağırıram gəlmiş. Ancaq elə bir şeyi təkrarlayır: “Getməyəcəm”. Valideynləri evlənməyimizə öz xeyir-dualarını veriblər və biz adaxlıyıq. Hələ bu azmış kimi sizə də əziyyət verib bura gətirmişəm. İndi bütün ümidim sizədə. Siz qaçana da, qovana da dayaqsınız. Onu bu axmaq fikirdən döndərin. O, sizin sözünüze baxar” [6, 18-19].

Hacı Mirzə Əhməd ağa Fərmana ümid verdiyi kimi Ospan da Qasıma Cəmiləyə danışıacağını və bu işi yoluna qoyacağını vəd edir. Lakin Ospan alaçığa gəlib Cəmiləni gördükdən, onunla bir qədər söhbət etdikdən sonra bura hansı məqsədlə gəldiyini unudur və o, Cəmiləyə vurulur. Ospan öz istəyinə nail olur, Cəmilə ilə görüşüb tez bir zamanda şəhərə gedir. Ertəsi gün hamı aulda Cəmiləni axtarmağa başlayır və sonda bilirlər ki, bu, Ospanın işidir. Deməli, Ospanın necə bir insan olması artıq hamıya məlum idi.

Namərdlik, insanı arxadan vurmaq, dostu xəyanət etmək bu iki obrazı – Hacı Mirzə Əhməd ağa ilə Ospanı birləşdirən xüsusiyyətlər idi. Muxtar Auezov “Evlənmə” hekayəsini yazmaqda cahilliyin, nadanlıq və cəhalətin hökm sürdüyü qazax psixologiyasını kəskin şəkildə tənqid etmiş və Cəmilənin timsalında qadın azadlığını, sərbəstliyini təlqin etmişdir. “Ə.Haqverdiyev dünya ədəbiyyatının ən görkəmli yazıçıları ilə müqayisə oluna biləcək dərəcədə portretlər yaratmışdır. O, obrazın təsvirində xarakterin portret detallarından istifadə etməyi çox sevirdi. Belə hallarda o çalışırdı ki,

obrazın zahiri görkəminin təsvirinə az yer verilsin, yalnız ən zəruri səciyyəvi əlamətlərindən bəzisi nəzərə çatdırılsın” [7, s.87].

Ədib “Odabaşının hekayəsi”nin mübariz qəhrəmanı Fərman haqqında danışan zaman onun portretini bu cür təsvir edir: “Fərman, gözəl, qoçaq, iş bacaran və şəhərin cavanları arasında sayılan, yoldaşlıqda möhkəm, dost yolunda var-yoxundan keçən və atası tək təmiz, pakqəlb bir oğlan idi” [4, s.90].

Gövhərtacı saf məhəbbətlə sevən Fərman gündə bir neçə dəfə Gövhərtacı görmək üçün hər şey etməyə hazır idi. Səhərdən axşama qədər əməsinin qapısında nökr kimi işləyən Fərmanın bunları nə üçün etdiyini Hacı Kamyab yaxşı başa düşürdü. O, bildirdi ki, Fərman bütün bunları Gövhərtac üçün edir, amma onun nökrlik etməsi Hacı Kamyabın xeyrinə olduğu üçün buna əngəl olmurdu. Fərman öz sevgisi uğrunda sonadək mübarizə aparır və hekayənin sonunda əzab və iztirablar içində dünyasını dəyişir.

Fərmanın başına gələnlər – əməsinin ondan sui-istifadə etməsi, dərin iztirablarla dünyasını dəyişməsi Muxtar Auezovun “Yetim oğlan” hekayəsindəki Qasım obrazını xatırladır. Qasımın nənəsini bir il öncə itirmiş, ondan əvvəl isə valideynləri vəfat etmişdi. Başqa bir qohumu olmayan Qasımı qonşuları İsa guya yazdığı gəlidiyi üçün öz himayəsinə götürür. Lakin İsanın niyyəti Qasımı böyütmək yox, ona qalan mirası, mal-qaranı – otuz qoyun, bir neçə inək və atı mənimsəmək idi. Burada İsa obrazı Fərmanın əməsi kimi qəddardır. İsa və deyingən arvadı Kadişa mal-qaranın öz sahibi kimi göstərişlər verir, evin bütün işlərini yetim oğlanın üstünə atır, onu çölə təzək yığmağa göndərirlər. Bütün bunlardan məyus olan Qasımın bir gün səbr kasası tükənir və evi tərk edərək ötənlik qışlağa getməyi qərara alır. Məşəqqətli həyat yaşayan Qasım bütün bu çətinliklərə, haqsızlıqlara tab gətirməyərək əzab və iztirablar içində ölür. Fərmanda bacardığı qədər mübarizə aparmağa çalışsalar da, qəddar və amansız həyat qanunları qarşısında aciz qalır. “Gecə yarısı yaxınlaşırdı. Üç yolçu atlarını mahmızlayaraq tərənin üstü ilə gedirdilər. Birdən balaca meşədə, sıx kolların arasıyla yola doğru ən qabaqda gedən at dayandı, qulaqlarını şəkəldi, astadan kişnədi, ayaqlarını yerə döyəclədi. O birilər də dayandı... Oğlanı səslədilər, ancaq o cavab vermədi. Onlar tələm-tələsik ağaca yaxınlaşdılar. Atlılardan biri oğlanın çiyinə toxundu və o isə arxası üstə otların üstünə sərildi. O artıq ölmüşdü” [6, s.30-31].

İstər Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığında, istərsə də M. Auezov nəsrində əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə baş verən eybəcərliklər tənqid olunur. Bu sənətkar hadisələrin fəvqündə dayanan qəhrəmanları ilə birlikdə eybəcərliklərə qarşı mübarizə aparmış, xalqın istək və arzularının həyata keçməsinə çalışmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. A.İ.Qurbanova. 1920-ci illərdə hekayə janrında ədəbi paralellər (T.Ş.Simurğ, Q.Bayalınov, M.Auezovun hekayələri əsasında) // “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2015
2. Mir Cəlil, Firdun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982
3. https://525.az/site/?name=xeberprint&kceid=1&news_id=8278
4. Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005
5. F.Vəliyeva. Muxtar Auezovun hekayə yaradıcılığında folklor ənənələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2018
6. Auezov Muxtar (tərcümə edən Turan Teymurov), Ulduz №7, 2011
7. Aynurə Paşayeva. Məni nə vədə şuşaya yetirərsən? (Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti haqqında) Bakı: Elm və təhsil, 2012

Açar sözlər: Ə.Haqqverdiyev, M. Auezov, ənənə, hekayə, qazax ədəbiyyatı

Key words: A. Haqqverdiyev, M. Auezov, tradition, story, kazakh literature

Ключевые слова: А. Хагвердиев, М. Ауэзов, традиция, история, казахская литература

Mukhtar Auezov's creativity in the context of Abdurrahim bey Haqqverdiyev's traditions **SUMMARY**

The founders of our classical generation Jalil Mammadguluzadeh, the founder of Abdurrahim bey Haqqverdiyev Suleyman Sani, 20th-century Azerbaijani realists developed and developed the story genre as the main art form of the modern generation.

A. Haqqverdiyev was one of the artists who developed realism in this period. One of the basic requirements of our modern literary critic is the study of the life and usefulness of Muhtar Auevazov, a prominent representative of Kazakh literature in the 20th century. He began his story-telling career in 1906. The story of the author is different in terms of problems and urgency of the subject. Especially at the beginning of the century, in the novel "Letters from Hell", ignorance, superstition, superstition, ignorance, deceptive clergy, rich and wealthy representatives of poor society emerge.

Творчество Мухтара Ауэзова в контексте традиций Абдурахима бека Хагвердиева **РЕЗЮМЕ**

Основатели нашего классического поколения Джалил Мамедгулузаде, Абдурахим бек Хагвердиев, основатель Сулеймана Сани, азербайджанские реалисты 20-го века разработали и развили жанр рассказа как основную форму искусства современного поколения. А.Хагвердиев был одним из художников, которые развили реализм в этот период. Одним из основных требований нашего современного литературоведа является изучение жизни и полезности Мухтара Ауэвазова, видного представителя казахской литературы в 20-м веке. Свою карьеру рассказчика он начал в 1906 году. История автора отличается с точки зрения проблем и срочности предмета. Особенно в начале века в романе «Письма из ада» появляются невежество, суеверие, обманчивое духовенство, богатые представители бедного общества.

Rəyçi: dos.S.Abbasova